

Moord in Holland

Tom Hage bespreekt:

Jan Willem Verkaik, *De moord op graaf Floris V* (Verloren, Hilversum 1996), Middeleeuwse studies en bronnen XLVII, 277 blz., f50,-.

Ronald de Graaf, *Oorlog om Holland 1000-1375* (Verloren, Hilversum 1996), Middeleeuwse studies en bronnen XXXVIII, 494 blz., f69,-.

Oorlog is een permanent aanwezig element in onze voorstelling van de middeleeuwen. Die associatie is misschien een gevolg van eenzijdigheid in kronieken en ridderromans waarin uit vrijwel elke bladzijde het wapengekletter opklinkt. Toch stoelt dat beeld op een stevige historische basis, zoals blijkt uit de studie *Oorlog om Holland*, waarop de historicus Ronald de Graaf onlangs promoveerde. In het gebied waarop zijn onderzoek zich richt, ontbrak aanvankelijk in feite een centraal gezag en trachtte een veelheid van kleinere en grote machtskernen in onderlinge concurrentie zich te vestigen met het gevolg dat het eeuwenlang een baaierd van conflicten geweest. Daaruit kwam ten slotte Holland te voorschijn als een relatief behoorlijk gecentraliseerd en gestructureerd vorstendom, waarvan de innerlijk samenhang en het ontluikend saamhorigheidsgevoel overigens nog labiel genoeg waren - zoals door de straks te behandelen studie van Verkaik over de moord op graaf Floris wordt onderstreept.

Oorlog om Holland

Voordat het zover was, is er een lange weg van strijd gegaan die door de Graaf vrijwel volledig en gedetailleerd in kaart is gebracht. Na een inleidende uiteenzetting over de organisatie en de praktische gang van zaken met betrekking tot het militaire bedrijf, behandelt hij achtereenvolgens de 'conflict-clusters' tussen Holland en het Sticht, tussen Holland en Vlaanderen om Zeeland bewester Schelde, de Westfrieze guerrilla tegen de machtspenetratie van de Hollandse graven en twee successie-oorlogen: de Loonse Oorlog (begin 13e eeuw) en de eerste fase

van de Hockse en Kabeljauwse twisten. Voor zijn onderzoek heeft de Graaf royaal gebruik gemaakt van bronnen, zoals archivalia, oorkonden en rekeningen. Kronieken komen ook ruimschoots aan bod, en dan niet alleen 'vroeger', zoals de Egmondse annalen of de rijmkroniek van Melis Stoke, maar ook laat-middeleeuwse of zelfs zestiende eeuwse, zoals de Hollandse kroniek van Johannis à Leidis, de Divisiechroniek en het Oude Goutische Chronyckken van Petrus Scriverius. Maar terwijl die kronieken zich meestal beperken tot wat in vakjargon ook wel 'drum and trumpet history' heet, kiest de Graaf voor een behandeling van zijn onderwerp in een in veel breder kader.

Dit kader omvat een analyse op twee niveaus: het eerste is dat van de 'grand strategy', nader gedefinieerd als de 'politieke strategie, alsmede het algemeen strategisch beleid van een land of coalitie, met betrekking tot politieke, geografische en sociaal-economische ontwikkelingen.'

Het tweede niveau bestaat uit een analyse van de militaire strategie, de krijgsoperatieën en de 'combats', die steeds na de 'grand strategy' aan de orde komen. De auteur gebruikt dus een paradigma dat binnen de huidige polemologische wetenschap gangbaar is.

Deze originele benadering biedt de kans bekende historische gegevens in een nieuw perspectief te plaatsen. Overtuigend wordt aangetoond dat ook in de middeleeuwen de talloze krijgsoperatieën niet te herleiden zijn tot grillige ad-hoc beslissingen als gevolg van

kleio

nummer 8/96
pagina's 24 en 25

een persoonlijke of dynastieke belangen of onberedeneerde veroveringsdrang dan wel van de begeerte tot het beheersen van een strategisch of economisch belangrijke lokaties.

Achter die frequente schermutselingen op grote en kleine schaal te land en ter zee, soms uitmondend in een 'bataille rangée'-een geregelde, open veldslag - gaat een lange termijn doelstelling schuil die gebaseerd is op een weloverwogen beleid en die wordt nagestreefd met behulp van een veelheid van strategieën waarvan het inzetten van militia er slechts één vormt. Hierbij moet gedacht worden aan middelen zoals handelsembargo's, privilegeren en steunen van partijgangers, het bouwen van dwangburchten, verlenen van stadsrecht, het sluiten van coalities enzovoort. Hetzelfde geldt voor het tweede niveau, dus voor de militaire strategie, de logistiek en de tactiek, aspecten waaraan evenzeer een duidelijk conceptie en organisatie ten grondslag lagen.

Een voorbeeld van iemand die, terugkijkend, op beide niveaus kundig, maar niet foutloos opereerde, zoals ook Verkaik laat zien, is Floris V, niet alleen wat betreft zijn planmatige machtsontplooiing in het Stichtse grensgebied, maar ook tegenover de rebelse Westfriezen. Uiteindelijk slaagde hij er in daar zijn legitieme machtsaanspraken te effectueren door het aanleggen van wegen, de beheersing van de oevers van het IJ, het inschakelen van de vloot voor militaire operaties, het bouwen van dwangburchten en door het zoveel mogelijk intact laten van oude rechten.

Te modern?

Hoe aannemelijk dit alles ook is, vraag ik me toch af of door het gebruik van dat 'grand strategy-model' de middeleeuwse veiligheidspolitiek niet te veel in een modern perspectief wordt geplaatst.

'Grand strategy' impliceert een doorgaand beleid, een rationele afweging tussen belangen, verplichtingen en vermogen. Nu kan men gemakkelijk tal van gevallen aanwijzen die dit model lijken te doorkruisen: alleen al de eerste twee weken van de Hollandse expeditie naar West-Friesland in 1396 slorpten 34.000 nobel op, terwijl de staatsuitgaven in 1400 jaarlijks 17.000 nobel bedroegen. Hoe wel de Hollandse graven voortdurend met tekorten kampten, werd deze expeditie doorgezet, kennelijk omdat andere factoren zwaarder wogen; in 1345 liep de poging van Willem IV om Friesland te annexeren uit op een verpletterende nederlaag bij Staveren, een onderneming die wel moest mislukken

omdat de graaf over onvoldoende machtsmiddelen beschikte voor een duurzame bezetting en het duidelijk was dat hij in een 'veertiende-eeuws Vietnam' terecht zou komen.

Moet men bij deze willekeurig gekozen voorbeelden spreken van taxatiefouten of schiet hier de toepasbaarheid van het model tekort, omdat er uitgegaan wordt van factoren waarvan de betrokkenen zich niet of nauwelijks rekenschap gaven of konden geven?

Een vraag die nauw met het vorige samenhangt, is de wisselwerking tussen de 'grand strategy' en het niveau van de 'krijgsoperatiën en de tactiek'. De samenhang en verhouding daartussen is soms moeilijk te peilen. Middeleeuwse oorlogvoering is niet alleen, of slechts ten dele een kwestie van beleid; niet beleidsmatige, zo men wil, irrationele factoren als eergevoel of wraak spelen evenzeer een rol en wat niet echt duidelijk wordt is welk gewicht of welke rangorde daaraan moet worden toegekend. Soms lijken ze zelfs het uitgangspunt van beleid te vormen of beleidsresultaten in één keer weer op het spel te zetten:

'In Holland kwam in 1234 Willem II aan de macht. In zijn dagen was de relatie met het Sticht vrij goed, totdat in 1254 een Utrechtenaar, volgens anderen een 'Fries', een steen naar het hoofd van de graaf had gegooid - een gebeurtenis die voor de 'verdedigingspolitiek' op dat moment letterlijk veel zwaarder woog dan de 'staatstekorten'.

Hetzelfde geldt voor Floris V wiens West-Friesland-beleid grotendeels te herleiden is

tot het verlangen de smadelijke dood van zijn vader te wreken die tijdens een expeditie naar Friesland in 1256 werd doodgeknuppeld.

Dat het wraakmotief uiteindelijk allesbepalend is geweest, verwoordt Floris zelf in een brief aan de Engelse koning Edward uit 1282 - *'iets dat ik voor alle andere dingen heb gewild'* - een voorstelling van zaken die in een emotionele passage bij Stoke wordt bevestigd.

Kritiek en waardering

Behalve vragen, heb ik toch ook wel kritiek, met name op de nogal lichtvaardige wijze waarop de auteur is omgegaan met de problemen die middeleeuwse verhalende bronnen stellen wanneer men ze hanteert voor een reconstructie van de middeleeuwse oorlogvoering. Die problematiek ligt veel complexer dan alleen partijdigheid. Kroniekschrijvers hanteren literaire conventies of tradities die dwingend zijn dan de historiciteit: in de voor de Vlamingen fataal blijvende zeeslag bij Zierikzee (1304), weigert Gwijde van Vlaanderen de aftocht te blazen en zou hij alle adviezen in die richting van boord geveegd hebben met een uitroep die een citaat blijkt uit het bijbelboek Jezus Sirach.

De bron die hier gebruikt wordt, zijn de *Annales Gandenses*, en het kan haast niet anders of een bijbelvaste Gentse monnik heeft hier - wat vaker voorkwam - iets van eigen vinding in de mond van Gwijde gelegd.

Niet alleen in krijgstoespraken, maar ook in de krijgsbeschrijvingen stuit men op fictieve

Transport van materieel en wapens. Miniatuur (Pierpont Morgan Library, New York).

Edward I (1239-1307). Pentekening (Bodleian Library, Oxford).

interpolaties. Zijn contemporaine kronieken al bronnen die men om verschillende redenen met omzichtigheid moet gebruiken, dat geldt nog sterker voor de laat-middeleeuwse kronieken die de auteur benut voor militaire gebeurtenissen die eeuwen eerder hebben plaatsgevonden. Zulke kronieken berusten vrijwel nooit op wezenlijk nieuw materiaal, maar bouwen vrijmoedig verder op oudere en andere kronieken en worden, afhankelijk van de historische context, verfraaid tot een nieuwe versie. En hoewel de auteur zich hiervan bewust is, is hij niettemin niet altijd consequent in zijn kritische distantie.

Dit laatste betekent overigens geen wezenlijke aantasting van de resultaten van dit onderzoek. De Graaf levert een overtuigend beeld van het middeleeuwse krijgsbedrijf op het operationele en tactische vlak, maar vooral ook van het bredere kader van de veiligheidspolitiek waarbinnen het krijgsbedrijf toen al functioneerde. De originele 'grand-strategy' benadering betekent niet in de laatste plaats ook een bijdrage op niveau aan de historische 'reconstructie' van de wijze waarop zich het moeizame en complexe proces van staatsvorming in Holland gedurende enkele eeuwen heeft voltrokken - een resultaat dat respect afdwingt.

Floris V

Behalve door oorlog werd het groeiproces van het graafschap naar territoriaal vorstendom ook gekenmerkt door dynastieke crises, waarvan Verkaik in zijn proefschrift over de moord op Floris een van de meest beruchte nader onder de loep heeft genomen.

Terecht vraagt Verkaik zich af hoe zinvol het is om na bijna zeven eeuwen dit dossier te heropenen dat in de loop der eeuwen een indrukwekkende omvang heeft bereikt.

Die zin ontleent zijn studie voor een niet gering deel aan het opruimen van allerlei mythen die zich van de moord hebben meester gemaakt. Daaraan besteedt hij de eerste honderd bladzijden van zijn boek.

De eerste mythe die Verkaik deconstrueert is die van Gerard van Velzen als de man achter de samenzwering, door hem op touw gezet om zich te wreken voor de verkrachting van zijn vrouw door Floris. Uitgangspunt van zijn analyse vormt Hoofts *Geeraerd van Velzen* waarin deze voorstelling zijn populariteit voor een goed deel te danken heeft en waarin Floris naar analogie van Filips II als een tiran wordt getekend en Willem van Oranje als dienaar der staten de verzwegen held is waar-

tegen Gerard van Velzen als tegenbeeld wordt afgezet.

Hoofts voorstelling blijkt terug te grijpen op de mondelinge middeleeuwse traditie, op een historielied dat in ruime kring bekend was en waarvan de oudste druk dateert uit het eind van de zestiende eeuw.

Eerder genoemde Johannis à Leydis heeft aan die mythevorming eveneens een bijdrage geleverd door ten onrechte tussen Gysbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velzen een familierelatie te construeren en door de laatste, eveneens ten onrechte, de status van ridder toe te kennen. Dat het verkrachtingsmotief - dat al kort na de dood van Floris als gerucht de ronde deed - iedere historische basis mist, wordt weliswaar niet bewezen, maar wel uiterst aanneemelijk gemaakt door zijn verwijzing naar een aantal identieke middeleeuwse gevallen waarin het verkrachtingsmotief naar voren wordt gebracht ter verklaring van een politieke moord waarvan de buitenstaanders de complexe achtergrond niet kenden.

Hoofts *Gheeraerd* blijkt nog in ander opzicht bijgedragen te hebben tot mythevorming: de poging van het 'gewone volk' de gevangen graaf te bevrijden wordt door Hooft geplaatst in het perspectief van Floris als de sluwe tyran die het gewone volk heeft misbruikt om de adelsmacht te fnuiken.

Wat hier nog een negatieve strekking heeft wordt in de achttiende eeuw door Bilderdijk omgesmeed tot de voorstelling van Floris als de populaire vorst - der keerlen Godt - waarin het beeld van de verkrachter plaats heeft gemaakt voor dat van Floris als martelaar voor de zaak van boeren en burgers.

Een nieuwe visie

Hiermee heeft Verkaik de weg vrij gemaakt voor een nieuwe reconstructiepoging van de werkelijke toedracht. Sleutelmoment in die reconstructie vormt januari 1296 toen Floris zijn banden met de Engelse koning Edward I verbrak en te Parijs een bondgenootschap aanging met de Franse koning Filips de Schone, een overstap die allen maar doorzichtig te maken valt wanneer Floris optreden vanuit de 'internationale' politieke context wordt geanalyseerd.

Die context wordt gevormd door de spanningen tussen de Engelse en de Franse koning. In die controverserieuze riep de Honderjarige oorlog zijn schaduw al vooruit en daarbij werden de territoriale vorstendommen op het continent nolens volens betrokken van-

wege hun gewicht als mogelijke coalitiepartners.

Wat uiteindelijk volgens Verkaik voor Floris' overstap doorslaggevend is geweest, was Edwards besluit om Dordrecht als stapelmarkt voor de Engelse wol in te wisselen voor het Brabantse Mechelen. Aan die verplaatsing lag geen economisch maar een politiek motief ten grondslag: het was de prijs die Edward moest betalen voor het toetreden van de Brabantse hertog tot de anti-Franse coalitie.

Dit besluit van Floris, waarvan hij de consequenties vermoedelijk niet heeft kunnen voorzien en waarin toch ook wel een zekere rancune tegenover Edward I zal hebben meegespeeld, was volgens Verkaik de essentiële schakel in een keten die uiteindelijk zou leiden tot de vorming van het complot dat de Hollandse graaf noodlottig zou worden.

Hoewel Edward als medeplichtige aan het complot moet worden beschouwd, kan hij niet als de initiator worden aangemerkt; dat was heer Jan van Cuyk - in 1295 leenman van de Engelse koning geworden - en wel om de simpele reden - aldus Verkaik - dat Floris sinds hij het Franse kamp was binnengestapt op instigatie van Filips de Schone op het punt stond de heer van Cuyk de oorlog te verklaren. Doel van de samenzweerders was overigens niet om Floris uit de weg te ruimen of om hem naar Engeland te 'transporteren', maar om hem levenslang op te sluiten zijn sterkste burcht - het Muider slot.

Met deze actie beoogden ze verschillende vliegen in één klap te slaan: onder het nominale gezag van Jan I. Floris vijftienjarige zoon die gehuwd was met een dochter van Edward I, zowel de anti-Engelse coalitie in het hart te treffen als een adelsregering te vormen:

'en zo begon dan op 23 juni 1296 die coupoging, die in de middag van de 27e tot een dramatische ontknoping zou komen. Die ontknoping is dan vermoedelijk als volgt gegaan: 'het groepje ruiters dat, de graaf gebonden meevoerend, het Muider slot verliet voor het compleet werd ingesloten en dat wegreed over de deedijk, zag zich bij Muiderberg de weg versperd door een groep Gooiers. Toen zij door het land om de hindernis heen wilden trekken deed de graaf een poging om weg te komen. Zijn paard belandde in een modderige sloot of vliet. ... Ondertussen kwamen de Gooiers steeds dichterbij. Gerard van Velzen moet in zijn teleurstelling, paniek en woede, liever dan de graaf te laten bevrijden, besloten hebben hem af te maken. Enkelen hielpen Gerard daarbij, terwijl anderen zich uit de voeten maakten'.

De goede en de slechte kanten

De ontmanteling van het fictionaliseringsproces rond de moord en de reconstructie van de toedracht van de gang van zaken die leidde tot de vorming van het complot, zijn de sterkste onderdelen van dit boek dat zonder meer een belangrijke aanvulling betekent voor het 'Floris-dossier'. De auteur beschikt over een indrukwekkende beheersing van de bronnen waardoor hij in staat blijkt elk door hem behandeld facet met een massa - veelal nieuwe - gegevens te adstrueren en te onderbouwen.

Een mooi voorbeeld is zijn vondst van een nieuwsbrief kort na dato die onder meer allerlei details bevat van de gruwelijk wijze waarop Floris tijdens zijn kortstondige gevangenschap op het Muider slot behandeld zou zijn.

Daar staat echter wel weer tegenover dat meesterschap over het materiaal ook een keerzijde heeft.

Hoewel het voorgaande de indruk van het tegendeel wekt, bekruipt de lezer meer dan eens het gevoel van gemis aan innerlijke samenhang. De overstelpende hoeveelheid onderzoeksmateriaal die Verkaik over Floris heeft verzameld, heeft hij getracht onder de noemer van de moord te brengen, een poging waarin hij maar ten dele is geslaagd. Zijn boek staat bol van soms uitvoerige uitweidingen die met de moord en het Nachleben nauwelijks in verband staan - zoals bij voorbeeld het vijfde hoofdstuk waarin de overtocht van Jan I vanuit Engeland naar het graafschap en zijn voorbereidingen om de opstand van de Westfriezen te beteugelen, aanleiding is een historisch overzicht van de problematische verhouding tussen de Hollandse graven en Westfriesland.

Aan het slot van het boek wordt vervolgens nog een afzonderlijk excurs toegevoegd over de Friese vrijheid.

Verkaiks streven om al dat materiaal toch nog een plaatsje in zijn boek te geven, is nog wel te billijken, minder echter dat hij zich niet heeft kunnen inhouden om iedereen die in dit dikke dossier ooit iets heeft beweerd dat niet met zijn bevindingen strookt, voortdurend in tekst en noten de les te lezen. Behalve weinig elegant, leidt het ook de aandacht af van zijn eigen resultaten die er zeker mogen zijn.

Dit is Graef Floris, Coninck Willems Soon, ende was die vyfziende Grave van Hollant.

Fantasiafbeelding van Floris V uit 'Het oude Goudtsche Kronyckken', gravure van Adrianus Matham (Amsterdam 1663).